

М.С.ӘБДІРАХМАНОВА

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ СӨЙЛЕМ МҮШЕЛЕРІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

В статье говорится об историческом развитии членов предложения в тюркских языках. Так же дается сравнительный анализ членов предложения в древнетюркском и современном казахском языках.

Makalede Türk dillerindeki cümle öğelerinin tarihi gelişimi söz konusudur. Eski Türk dili ve Kazak dilindeki cümle öğelerin mukayesesi yapılmıştır.

Қандай құбылыстың, оқиғаның болмасын тарихы дегеніміз – оның даму, өзгеру жолы деген сөз. Даму, өзгеру жоқ жерде тарих та жоқ. Олай болса, сөйлем мүшелерінің тарихы дегеніміз де тілдің синтаксистік құрылысының даму, өзгеріп жетілуі, толығыуы болмақ.

Қай тілде болмасын тілдік категорияларды тарихи тұрғыдан зерттеудегі көзделетін мақсат зерттеу нысаны болып отырған категорияның зерттеліп отырған дәуірлер ішіндегі өзгеру, даму жолындағы заңдылықты, оның өзгеру себептерін ашу; алғашқы категория, норма неге өзгереді, оның орнын не басты, соңғының алғашқыдан артықшылығы несінде дегендер тәріздес сұрауларға жауап беру болмақ.

Түркі тілдері тарихи синтаксисі белгілі дәуірлер ішінде түркі тілдерінің синтаксистік құрылысында, синтаксистік нормасында қандай өзгерістердің болғандығын, қандай синтаксистік конструкциялардың, синтаксистік қатынастардың, синтаксистік элементтердің жойылып, қандайлардың жаңадан пайда болғандығын айқындайды; ескі конструкцияның ескілігі, көнелігі несінде, жаңаның жаңалығы, прогрестігі қайсы екендігін ашып көрсетеді.

Тілдің синтаксистік құрылысындағы мұндай өзгерістер өткен дәуірлерден сақталған жазба ескерткіштер тілінің синтаксистік құрылысын зерттеу, оларды қазіргі әдеби тілдің синтаксистік құрылысымен салыстыра қарау арқылы айқындалады [1].

Сөйлем – сөйлеудегі қарым-қатынас құралының ең кіші бөлігі болуымен қатар, синтаксистің негізгі нысаны. Сондықтан сөйлемнің теориялық жақтан зерттелуі оның басқа да көптеген мәселелерімен байланысты екендігі сөзсіз.

Сөйлем – адам ойын білдірудің негізгі құралы. Айналадағы нақты өмір құбылыстары мен іс-әрекетінен тұратыны мәлім. Бұл айтылған жалпы заттың құрамына кіретін жанды заттардың, оның ішінде адамзаттың орны ерекше. Өйткені адам айналадағы тіршілік құбылыстарын тануға ұмтылады. Қоғамдаса өмір сүріп, бір-бірімен қарым-қатынас жасайды. Бұл тәрізді нақты өмір құбылыстарын адам тілдік құралдар арқылы таңбалайды және оны өз жадында сақтайды. Сол

секілді қоғам өміріндегі оқиғалар мен өз жеке басындағы жағдайларды қорытып, өзара пікірлеседі. Осы айтылған мәселелер тілде сөйлем арқылы жүзеге асады. Нақты өмірдегі құбылыстар негізінен зат пен оның қимыл-қозғалысы, іс-әрекетінен тұратындықтан, адам ойындағы оның тілдік құралдар арқылы жасалған көшірмесі де көбінесе зат және оның қимыл-қозғалысы, іс-әрекеті болып келеді. Морфологияда бұл құбылыстар зат есім және етістік деп аталса, сөз тіркесінің синтаксисі бойынша қысқа байланысқан тіркестерге жатады [2].

Сөйлем жасалуы үшін алдымен сөздер бір-бірімен тіркеседі. Ол тіркестердің тілдік жүйесі заңдылықтары арқылы іске асады. Жай сөйлем, оны құрайтын тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелер, осы қысқа байланысқан сөз тіркестері негізінде жасалады. Сөз тіркестері сөздердің синтаксистік байланысуы деп аталса, жай сөйлем синтаксисінде бұлар предикативті қатынастарға жатқызылады.

Тіл білімінде сөйлем туралы ғылыми ойдың тарихи бастауы көне дәуірдегі логикалық зерттеулерден басталады. Бұл тұжырым бойынша сөйлем – пікірге, бастауыш – субъектіге, баяндауыш – предикатқа негізделеді. Сондықтан да тіл туралы зерттеулерде бастауышты субъект, баяндауышты предикат деп қолдану дәстүрі де сақталған. Сөйлемнің негізі болып табылатын предикативтілік дегеніміз зат – субъектінің өзі, немесе оның жаңа сапасы туралы сөйлеушінің ойы.

Грамматикалық сөйлемнің табиғаты логикалық пікірге қарағанда алуан түрлі және кең мағыналы болып келеді. Өйткені логикалық пікірдің мақсаты өзінің зерттеу нысанына байланысты спецификалық белгілі-бір шектегі көлемге сәйкес болады. Ал грамматикалық сөйлем бүкіл тіршілік-болмыстағы әр алуан қимыл-қозғалыс, іс-әрекет пен құбылыстарды дәл бейнелеуге негізделеді [3].

Сөйлемнің мағыналық құрылымында оның бас мүшелерінің ғана емес, сол бас мүшелердің айналасына топтасып, солармен белгілі бір қатынасқа түсу арқылы сөйлемді жайылма ететін тұрлаусыз мүшелердің рөлі аса зор.

Сөйлем, ең алдымен тұрлаулы мүшелердің грамматикалық және семантикалық қатынасы арқылы предикативтік байланыс негізінде жасалады да, айтылар ойдың аумақ-көліміне, сипатына қарай тұрлаусыз мүшелермен күрделеніп отырады. Бастауыш пен баяндауыштың грамматикалық байланысы сөйлемнің қарапайым ғана негізі болады да, ол көбінесе ойды толық жеткізіп бере алмайды. Ойдың анық та, дәл, толық жеткізілуі тұрлаусыз мүшелердің сөйлемде қаншалықты мол және орынды қатысуына байланысты. Сонымен, тұрлаусыз мүшелер грамматикалық жағынан да бас мүшелердің айналасына топтасса, соларға

қатысты бола отырып, хабарланатын ойдың толық жеткізілуіне елеулі рөл атқарады.

Қазіргі тіл ғылымы сөйлем мүшелерін екі топқа бөліп қарауда оның логикалық негізі мен грамматикалық заңдылықтарын қатар алып отыруды талап етеді. Әрине, сөйлем мүшелерін «тұрлаулы» және «тұрлаусыз» деп бөлу, негізінен сөйлем құрамындағы сөздердің өзара синтаксистік байланыстарының сипаттарына сүйенуден туған. Мысалы, сөйлемнің бас мүшелері – бастауыш пен баяндауыш өзара сандық және жақтық қиысу арқылы байланысатын болса, тұрлаусыз мүшелердің бас мүшелермен және өзара байланысу тәсілдері мен түрлері бұдан тіпті өзгеше. Бұлардың байланысы негізінен септік жалғаулары және орын тәртібі тәсілдері арқылы жүзеге асса, осыған орай байланыс түрлері қабысу, меңгеру, матасу болып келеді.

Тіл білімінде тұрлаусыз мүшелерді үш түрлі топқа – анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш деп бөліп қарауда олардың бас мүшелерге мағыналық қатысы негізге алынады. Дегенмен олардың қай сөз табынан болған мүшемен қатысы да ескеріледі. Осыған байланысты толықтауыш пен пысықтауыш мүшелері көбіне баяндауышпен және етістіктен болған басқа да мүшелермен байланысатын болса, ал анықтауыш көбіне бастауышпен және зат есімнен болған басқа да мүшелермен байланыста болады. Мұның өзі көбіне сөз таптарынан сөйлем ішіндегі қызметі қолданылу ыңғайына, яғни сөйлеуші хабарындағы ойдың құрылымына қарай семантикалық жағынан өзгеріп отыруымен тығыз байланысты.

Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері жөніндегі мәселелердің қай-қайсы да сөздердің тіркесу жөніндегі ілімімен байланысты қаралғаны орынды. Интонациялық тұтастыққа, грамматикалық бірлікке, предикативтік және модалдық қатынастарға негізделген сөйлем құрауда сөз тіркестері ерекше рөл атқарады. Осы тұрғыдан ғана сөздердің сөйлем ішіндегі өз орны, қызметі айқындалады. Тұрлаусыз мүшелерді топтастыруда осы ерекшеліктер түгелімен ескерілуге тиіс.

Әр топтың өзіне тән грамматикалық та, семантикалық та негіздері бар.

Ең алдымен, тұрлаусыз мүшелердің әрқайсысына тән грамматикалық формалары мен байланыс түрлері бар. Мысалы, ілік септік тұлғасы, негізінен, анықтауыш мүшенің айырым белгісі болса, табыс септік тура толықтауыштың – грамматикалық көрсеткіші. Сол сияқты, өзінен кейінгі сөзбен матаса байланысу анықтауышқа тән болса, етістіктен болған мүшемен қабыса байланысу – пысықтауышқа тән заңдылық. Сондықтан, белгілі бір тұрлаусыз мүшелер қызметінде жұмсалуға біршама бейім тұратын сөз таптары да бар. Мысалы, сын есімдер көбіне анықтауыш болады, ал үстеулер тек әр түрлі пысықтауыш мүшелер қызметінде, зат

есімдер толықтауыш қызметінде жұмсалады. Бұл ерекшеліктер, әрине, қатыш қалған, бұлтарыссыз заңдылықтар да емес. Жеке мүшелерге тән, соларға лайық деп отырған формалар мен байланыс түрлері, сөз таптарының жеке мүшелерге лайық болу қасиеттері айтушы еркіне қарай модалдық жағынан өзгеріп, әр түрлі семантикалық ыңғайда кездесе беруі мүмкін.

Мағыналық жағынан тұрлаусыз мүшелердің әрқайсысы белгілі бір семантикалық аяны аңғартады. Бірақ кейде қолданылу орнына қарай тұлғалас сөздер әр сөйлемде әр түрлі мүшелік қызмет атқара береді.

Сондай-ақ, қазақ тілінде барыс, шығыс, жатыс, көмектес жалғаулы сөздердің синтаксистік қызметі де әр сөйлемнің семантикалық ерекшелігіне қарай құбылып отырады. Олардың қай сөйлем мүшесіне жататындығын ажырату үшін грамматикалық формасы мен қай сөз табына жататындығын ескерумен бірге сөздердің лексикалық мағынасын да қарастыруға тура келеді. Осындай жан-жақты қарау ғана сөздердің белгілі бір сөйлем ішіндегі қызметін дұрыс айқындауға мүмкіндік береді.

Көне ескерткіштер материалдарында қазіргі түркі тілдері сөйлемдерінде кездесетін сөйлем мүшелерінің барлық түрлері де кездеседі. Ол мүшелер морфологиялық белгілері жағынан да басқа мүшелермен синтаксистік қатынасы жағынан да қазіргі әдеби тілімізге өте ұқсас.

Қандай сөйлемнің болса да ұйытқысы болып табылатын бастауыш пен баяндауыш, әсіресе баяндауыш, сөйлем сайын кездесіп отырады. Тұлғалық белгісі жағынан бастауыштың қазіргі тіліміздегіден ешқандай өзгешелігі жоқ: ол атау тұлғаның жай қалпында да, тәуелді қалпында да, жекеше түрде де, көпше түрде де айтылады.

Мысалы: Сантуң балыққа талуы үгүзке тегүртім – Шантуң қаласына, теңіз өзеніне жеткіздім. Қаған олурыш, йок, чуғай будунығ қой қобратдым – Қаған болыш, жоқ, жарлы халықты көп көтердім. Үчегүн қабысыш слелім – Үшеуіміз бірігіп соғысайық. Ат үзе бінтүре қарығ сөкдім – Атқа қайта міндіріш қарды аршыдым. Буйруқы йеме білге ерміс ерінч, алып ерміс ерінч – Бұйрықтары да білгір еді, өздері ер болған екен. Қамуғы йеті йүз ер болмыш – Бәрі жеті жүз ер болышты. Інім Күлтегін кергек болты, өзім сақытым – Інім Күлтегін қайтыс болды, өзім ойландым.

Көне жазба ескерткіштер материалдарында кездесетін жай сөйлемдер хабарлы, бұйрықты, лепті, сұраулы түрлерінде көп кездеседі. Бұлардың ішіндегі ең көп кездесетін – баяндау түрінде айтылатын хабарлы сөйлемдер.

Келтірілген мысалдардағы бастауыштар сөз табы жағынан да әр түрлі: олардың ішінде зат есімнен болған бастауыш та, сан есімнен болған бастауыш та, есімдіктен болған бастауыш та бар. Бұл бастауыштар құрам

жағынан да біркелкі емес: олардың ішінде жеке сөздерден болған дара бастауыштар, екі сөзден болған күрделі бастауыштар да бар.

Сөйлем соңында кездесіп отыратын негізгі мүше – баяндауыш. Баяндауыштың есім сөзден болған түрі де, етістіктен болған түрі де кездеседі.

Мысалы: Анта кісре інісі қаған болмыс ерінч – Содан соң інісі қаған болды. Қағаны алш ерміс, айғучысы білге ерміс – Қағаны алыш екен, ақылгері білге екен. Бені будуным анта ерүр тіміс – Менің халқым да сонда болар еді. Аз будуның үкүш қылтым. – Аз халықты көп қылдым. Ізгіл будун бірле сүңүсдіміз. – Ізгіл халқымен соғыстық. Иалаң будуның тоңлығ, чығай будуның үкүш қылтым. – Жалаңаш халықты киімді, жарлы халықты бай қылдым. Ертіс үгүзіг кече йорыдымыз. – Ертіс өзенін кеше жүрдік. Қапаған тун удыматы, күнтүз олурматы. – Қапаған түн ұйықтамады, күндіз отырмады.

Бұл келтірілген мысалдарда есім сөзден болған баяндауыш та, етістіктен болған баяндауыштар да бар және баяндауыштар дара, күрделі болып келген. Күрделі баяндауыш түрінде жиі кездесетін, әсіресе есіммен етістік аралас күрделі сөздер. Есім сөздерге көмекші болатын етістіктер саны әлдеқайда көп және есім сөздер септік жалғауларының кез келген түрінде тұрып-ақ олармен күрделеніп айтыла береді.

Мысалы: Төртінч Чуш башынта сүңүсдіміз. – Төртінші Чуш басында соғыстық. Он оқ беглері, будуны қоп келті. – Он оқ бектері, халқы көп келді. Көгмен йер-субы ідісіз қалмасын. – Көгмен жер-суы иесіз қалмасын. Еліг йыл ісіг-күчіг бірміс. – Елу жыл ісін, күшін берген. Құтым бар үчүн, үлүгүм бар үчүн. – Құтым бар болғаны үшін, үлесім бар болғаны үшін.

Бұл келтірілген мысалдарда есім сөздердің барлық түрлері де әр түрлі етістіктерді көмекші етіп, сөйлемнің күрделі баяндауыш қызметін атқарып тұр.

Күрделі баяндауыш күрделі етістік түрінде де кездеседі, бірақ етістіктер күрделенуінің түрі қазіргі тіліміздегідей онша көп емес. Баяндауыш қызметінде қолданылған етістіктердің формалық құбылыстары қазіргі тілімізбен салыстырғанда онша көп емес. Қазіргі әдеби тілімізде баяндауыш қызметінде өте жиі ұшырайтын көсемпе етістіктердің жіктелген түрлері ескерткіштерде көп кездеспейді, бірді-екілі жерде кездесе қалғандарының өздері де қазірдегі өзімізге белгілі формада емес, басқаша түрде болып келеді.

«Жамиғ-ат тауарихта» бастауыш пен баяндауыш мүшелер байланысының, яғни предикативтік қатынастың екі түрі кездеседі. Оның бірі – предикативтік қатынастың синтетикалық жолмен берілуі болса, екіншісі – комбинаторлық жолмен берілу тәсілі. Ал түркі тілдерінің көне

жазу нұсқаларында кездесетін аналитикалық тәсіл бұл шығармада жоқ. Бұнда кездесетін предикативтік конструкцияның қай тәсілі болса да екі жақты қиысуға негізделген. Біріншісі – жақ жағынан қиысу, екіншісі – сандық жағынан қиысу.

Қазіргі әдеби тілімізде етістіктен болған бастауыштардың үшінші жақта көпше түрде айтылмайтыны, бастауышы көпше түрде айтылса да, оның жекеше түрде айтылатыны белгілі. Ал көне ескерткіштерде баяндауыш функциясында тұрған етістіктің барлық түрі де үшінші жақта да көпше түрде айтыла береді [3].

Көне ескерткіштерде сөйлемнің қазіргі әдеби тілімізде бар тұрлаусыз мүшелерінің барлық түрлері де кездеседі. Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері тұлғалық құбылыстары жағынан болсын, басқа мүшелермен синтаксистік қатынасқа келу амал-тәсілдері жағынан болсын қазіргі әдеби тіліміздегіден өзгешеліктері жоқ тәрізді. Айтарлықтай өзгешеліктер көп емес және оны тұрлаусыз мүшелердің жеке сипатын көруде де байқауға болады.

Мысалы: Ыда тапта қалмысы құбранып йеті йүз болты – Орман-тау (арасында) қалғаны жиналып жеті жүз болды. Теңрі йарулкадук учүн, мен қазғантуқ учүн, түрк будун қазғанмыш ерінч. – Тәңірі жаратқаны үшін, мен қолдағаным үшін, түркі халқы пайдаланған-ды. Ілтеріс қаған қазғанмасар, улы бен өзүм қазғанмасар, іл йеме будун йеме йоқ ертечі ерті. – Ілтеріс қаған қолданбаса, содан соң менің өзім қолданбасам, ел де, халық та жоқ болар еді. Буйруқы йеме білге ерміс ерінч, алып ерміс ерінч. – Бұйрықтары да білгір еді, өздері ер болған екен.

Көне ескерткіштерде сөйлемнің анықтауыш мүшесі функциясындағы сөздер ілік септікті тұлғада да, атау тұлғада да кездеседі. Сөз табы жағынан анықтауыш мүшелер сын есім мен сан есім, зат есім мен есімдік, есімше түрінде кездеседі.

Мысалы: Табғач қағаның ічрекі бедізчіг ыты – Табғаш қағаны іштегі бедізпісін (шеберлерін) жіберді. Түркі халқының аяғы әлсіреді, жаман қалжырады. Қаған сүсі бөрі тег ерміс. – Қаған әскері бөрідей еді, жауы қойдай еді. Қағанладук қағанын йітүрү ыдымыс, табғач будунқа беглік уры оғлың қул болты, сілік қыз оғлың күң болты. – Қағандық қағанынан айрылды, табғаш халқына бек ұлдары құл болды, сұлу қыздары күң болды.

Анықтауыш мүше қазіргі әдеби тілімізде қай сөз табынан болса және қай тұлғаларда айтылса, сөз болып отырған ескерткіштер кезеңінің өзінде де сол сөз таптарынан болғандығы және сол уақыттың өзінде де қазіргідей тұлғалық құбылыстарда айтылғандығын көреміз. Құрылысы жағынан анықтауыш мүшелер бірде дара түрде келсе, бірде күрделі түрде

келіп отырады. Бірақ анықтауыш мүше құрылысында қазірде жиі ұшырайтын үйірлі анықтауыштар сирек кездеседі.

Анықтауыш мүшелердің өзі анықтайтын мүшеден бұрын келуі және онымен қабыса немесе матаса байланысу жолдары ескерткіштерде де берік сақталған. Анықтауыш мүшенің анықталушы мүшеден кейін айтылуы бір-екі жерде ғана кездеседі.

Көне ескерткіштерде сөйлемнің толықтауыш мүшесінің екі түрі де, тура толықтауыш та, жанама толықтауыш та кездеседі. Тура толықтауыш функциясындағы сөздер қазіргі әдеби тіліміздегі сияқты табыс жалғауының ашық түрінде де, жасырын түрінде де айтылып, сабақты етістіктен болған мүшеге, әсіресе баяндауышқа меңгеріледі.

Мысалы: Ертіс үгүзіг кече йорыдымыз, түргіс будунығ уда бастымыз – Ертіс өзенін кешіп өттік те, түргеш халқын ұйқыда бастық. Бөгү қаған баңару анча айдымыз – Бөгі қаған маған осыны айтты. Ол сабығ есідіп сү йорытдым – Ол сөзді есітіп әскер жүргіздім. Өз теңрі йасар, кіші оғлы қоң өлгелі төрүміз. – Уақытты тәңірі жасайды, кісі баласы бәрі де тек өлгелі жаралған. Сүңүс болсар, черіг ітер ерті. – Соғыс болса, шеріктерді жіберер еді.

Сөз табы жағынан алғанда, тура толықтауыш қызметінде кездесетіндер – зат есім мен есімдіктер. Басқа сөз таптарының кейбіреулері жанама толықтауыш қызметінде бірді-екілі жерде кездескенімен, тура толықтауыш қызметінде кездесетіндері өте аз. Жанама толықтауыш қызметінде қолданылған сөздер де қазіргі әдеби тіліміз синтаксисіндей барыс, жатыс, шығыс жалғаулы форма да кездеседі. Ал көмектестік, құралдылық мағыналар қазіргі тіліміздегі сияқты жалғау арқылы берілмей, шылау сөздер арқылы берілгендіктен, зат есімдер осы аталған шылауларға тіркесе айтылып та жанама толықтауыш функциясында қолданылады.

Мысалы: Табғачқа йана ічікді – Табғашқа және бағынды. Анта етру қағаныма өтүнтм – Содан соң қағаныма өтіндім. Сантуң балыққа Талуи үгүзке тегүртім – Шантуң қаласына, Теңіз өзеніне жеткіздім. Бу йерде олтуруп – Бұл жерде отырып. Йандуқ йолта йеме өлті күк – Қайтар жолда тағы да көп өлді. Өңре қытанда беріе табғачда Қуруйа курданта йырайа оғузда Екә-үч бың сүмүз келтечіміз бар му не? – Шығыстағы қытанға, түстіктегі табғашқа, Батыстағы құрданға, терістіктегі оғызға екі-үш мың қолмен келе аламыз ба? Түргес қағанта көрүг келті – Түргеш қағанынан хабаршы келді. Табғач беріденйен тег – Табғаш түстіктен тиңдер. Бен йырдантайан тегейін – Мен терістіктен тиісейін. Бу йолын йорысар, йарамачы тідім – Бұл жолмен жүруге болмайды дедім. Алтун йысығ йолсузын астым, Ертіс үгүзүг кечігсізін кечдіміз – Алтын жерін

жолсызбен астым, Ертіс өзенін кешпес ізбен кештім. Інім Күлтегін бірле қазғантым – Інім Күлтегінмен бірге қолдандым.

Жанама толықтауыштар, негізінде, екі түрлі сөз табынан болған. Оның бірі және негізгісі – зат есім де, екіншісі – есімдік. Тура толықтауыш сияқты, жанама толықтауыштар да, негізінде, осы екі түрлі сөз табынан болып отырады. Бұлардан басқа сөз таптарынан септік жалғауында айтылып, жанама толықтауыш болуы бірді-екілі ғана болмаса, онша жиі кездеспейді. Жанама толықтауыштардың барлығы да етістіктен немесе етістікке тіркесе айтылып, күрделі мүше құрамына еніп тұрған есім-етістіктен болған мүшелерге меңгеріліп, жетектеліп тұр. Бұған қарағанда, етістіктің меңгерушілік функциясының сол уақыттың өзінде де ерекше күшті болғандығын байқаймыз.

Толықтауыш мүшелер құрамы жағынан дара және күрделі түрде кездеседі, бірақ қазіргі тіліміздегі кездесетін үйірлі толықтауыштар ескерткіштерде кездеспейді.

Көне ескерткіштерде пысықтауыш мүшелердің қазіргі әдеби тілімізде бар түрлерінің бәрі де кездеседі.

Мысалы: Ілгерү күн тоғсықда Бөклі қағанға тегі сүлейү бірміс – Ілгері күн шығыста Бөкілі қағанға дейін соғысты. Қырық артуқы йіті йолы сүлеміс, йегірмі сүнүс сүнүсміс – Қырық жеті реттен артық аттанып, жиырма соғыс жасаған. Түрк будун адақ қамапшты, йаблақ болтачы ерті – Күлтегін йіті отуз йашыңа қарлуқ будун ерүр барур ерлікі йағы болты – Күлтегін жиырма жеті жасында қарлуқ халқы жүре бара нағыз жау болды. Анта кіре йір Байырқу Улуғ Ірікін йағы болты – Содан соң Байырғы жерінде Ұлық Іркін жау болды. Ечим қаған олуртуқда, өзім тардуш будун үзе шад ертім. - Әкем қаған болып отырғанда, өзім тардуш халқына уәзір едім.

Тұрлаусыз мүшенің бірі болып табылатын пысықтауыш сөйлемде, негізінен, етістіктен болған мүшеге қатысты болып, сол мүшені мезгіл, мекен, мақсат, орындалу амалы жағынан нақтылап, пысықтап тұрады.

Ескерткіштер тілінде пысықтауыш мүше болатын сөздер – үстеулер. Сонымен қатар кейбір мезгіл, мекен, мағынада айтылатын сөздер де пысықтауыш бола алады.

Қимыл-сын пысықтауыш. Өртче қызып келті – Өртше қызып келді. Қытан өңденйен тег – Қытан шығыстан тиңдер.

Мезгіл пысықтауыш. Түн қатдымыз Болчуқа таң үнтүрү тегдіміз – Түн қаттық Болшыға таң ата жеттік. Ол оқ түн будунын сайу ытымыз – Сол түні халық сыйын елші жібердік.

Себеп пысықтауыш. Анта кіре теңрі біліг бертүк үчүн өзүм өк қаған қысдым – Содан соң тәңрі білік бергені үшін өзімше оны қаған еттім.

Мақсат пысықтауыш. Түрк будун қанын болмайын табғачда адырылты, қапланты – Түркі халқы ханы болмай табғаштан бөлінді, ханданды.

Мекен пысықтауыш. Мезгіл пысықтауыштары мезгіл үстеулерінен және мезгіл мәнді зат есімдерден, олардың барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерде келуі арқылы жасалады. Өңрекі ер йуғуру тегүрш ы бар бас асдымыз – Алдағы ер жоғары шығыш бұталы (биік) басынан астық. Бөнің будунум анта ерүр тіміс – Менің халқым да сонда болар деді. Табғачғару Қуны сеңүнүг ыдымыс – Табғашқа қарай Құны сеңүнді жіберді.

Сөйлем мүшелерінің қай-қайсысы болса да бірыңғай түрде кездеседі. Ескерткіштерде кездескен бірыңғай мүшелер атау тұлғада да, септік жалғауларының барлық түрлерінде де айтылған. Сол сияқты, бірыңғай мүшелер жалғаулықты түрде де, жалғаулықсыз түрде де қолданылған. Бірыңғай мүшелер арасында қолданылған жалғаулықтар аз, себебі ескерткіштер тілінде бірыңғай мүшелердің жалғаулық арқылы байланысқан түрлеріне қарағанда, жалғаулықсыз түрлері жиі кездеседі.

Мысалы: Сүчіг сабыңа, йумчақ ағысыңа артурыш үкүс, түрк будун, өлтіг – Тәтті сөзі, жұмсақ қазынасын көп сеніп, түркі халқы, өлдің. Едгү білге кісіг, едгү алп кісіг йорытмаз ерті – Игі білгіш кісілерді, игі батыр кісілерді қозғалта алмады. Түрк будун өлті, алқынты, йоқ болты – Түркі халқы қырылды, алқынды, жоқ болды. Беріе табғачығ, өңре қытанығ, йырайа оғузуғ өк өлүрті – Терістікте табғашты, шығыста қытанды, терістікте оғызды көптеп өлтірді. Йеті йүз ер больш, елсіреміс, қағансырамыс будунығ, күнедміс, қуладмыс будунығ, түрк төрүсін ыңғынмыс будунығ ечүм-ашам төрүсінче йаратмыс, башқурмыс – Жеті жүз ер больш, әлсіреген, қаңсыраған халықты, күндеген, құлданған халықты, түркі иелігінен айырылған халықты ата-бабам салтына қайта оралтты.

Ескерткіштерде бірыңғай мүшелердің кейбіреулерінің алдында жалшылауыш мәнді сөздер, сөз тіркесі, немесе жалшылауыш мәнді сөйлем келіп отырады. Мұндай құрамдағы жалшылық мәнді тіркестер санамалы бірыңғай мүшелер алдында да, санай айтылатын түсіндірмелі жай сөйлемдер алдында да, төл сөз алдындағы автор сөзі ретінде де қолданылады. Осы орындардың бәрінде де ол жалшылық мағынаны білдіреді.

Мысалы: Біріе табғач будун йағы ерміс, йырайа Баз қаған, токуз оғуз будун йағы ерміс, қырқ аз, қурықан, отуз татар, қытан, татабы – қоп йағы ерміс – Оңында табғаш халқы жау еді, солында Баз қаған, тоғыз оғыз халқы жау еді, қырқ аз, құрықан, отыз татар, қытан, татабы – бәрі жау еді. Йабғысың, садын анта өлүрті – Йабғысың, шадын сонда өлтірді. Бод йеме, будун йеме кісі йеме іді йоқ ертечі ерті – Ештеме де, халық та

және кісі де болмас еді. Өрім қатун, улайу өглерім, екелерім, келінүмім, қунчуйларым, бйеме тірігі күң болтачы ерті, өлүгі йуртда, йолта йату қалтачы ертіміз – Шешем қатың, оған ілескен аналар, жеңгелерім, келіндерім, бикештерім мұнша және күң болар едіңдер, өліктерің жұртта, жолда жатар едіңдер. Қарлуқығ өлүртіміз, алтымыз – Қарлұқты өлтірдік, жеңдік.

Сөйлем мүшелерінің орын тәртібі жағынан алғанда қазіргі әдеби тіліміздегіден айтарлықтай өзгешелігі жоқ. Мұнда да бастауыш баяндауыштан бұрын, баяндауыш әрдайым дерлік сөйлем соңында келіп отырады. Тұрлаусыз мүшелердің орын тәртібі де тұрақты: анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш мүшелер өздерінің анықтайтын, толықтайтын, пысықтайтын мүшелерінен бұрын тұрады.

Тілдің әр дәуірдегі синтаксистік құрылыс ерекшелігін, қала берді, сөйлемдердің структурасын дұрыс ашуда сөйлем құрамына енген сөздердің атқаратын синтаксистік функцияларының шешуші мәні бар. Сөйлем құрамындағы сөздер, яғни сөйлем мүшелері сөйлемді сөйлем ететін ең негізгі ең қажетті элемент. Құрылыс материалынсыз ешқандай құрылыс болмайтыны сияқты, сөйлем мүшелерінсіз де ешқандай сөйлемнің болуы мүмкін емес. Сөйлемдегі болатын структуралық өзгеріс, жаналық бәрінен бұрын сөздердің сөйлем мүшелік қызметіндегі өзгерістерге, олардың бір-бірімен қарым-қатынас түрлеріне тікелей байланысты және соның негізінде ғана туып, қалыптасады. Міне, сондықтан сөздердің синтаксистік функциялары, сөйлем мүшелері, олардың түрлері, өзара қарым-қатынастары тарихи синтаксистің қарауына жататын елеулі объектінің бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері. – Алматы, 1964. – 244 б.
2. Сәдуақасов Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдер. – Алматы, 1996. – 273 б.
3. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов. М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 1971. – 271 б.
4. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 2003. – 265 б.

REZUME

M.S. ABDIRAKHMANOVA (Karaganda)

HISTORICAL DEVELOPMENT OF PARTS OF SENTENCE IN TURKIC LANGUAGES

The article deals with the historical development of sentence parts in the Turkic languages.